

НАЦІОНАЛЬНІ МЕНШИНИ У ПОВОЄННІЙ ПОЛЬЩІ

Складною проблемою, що своєрідно вирішувалася тоталітарними режимами, було питання міжнаціонального врегулювання. Одним із затребуваних способів вирішення владою цієї делікатної проблеми стало підштовхування певних груп громадян до еміграції та міграції. Саме в перші повоєнні роки були закладені підвалини сучасної майже мононаціональної Польщі. У статті проаналізовані практичні дії влади ПНР щодо заселення новонабутих теренів та боротьби з українським підпіллям. На думку автора, операція «Вісла» стала вирішальною в подоланні українського підпілля та ліквідації самобутнього укладу української національної меншини.

Ключові слова: національні меншини, Польща, переселення, українці, операція «Вісла».

Сложной проблемой, которая специфически решалась тоталитарными режимами, был вопрос межнационального регулирования. Одним из распространенных способов решения властями этой деликатной проблемы стало подталкивание определенных групп граждан к эмиграции и миграции. Именно в первые послевоенные годы были заложены основы современной почти мононациональной Польши. В статье проанализированы практические действия властей ПНР по заселению новоприсоединенных территорий и борьбе с украинским подпольем. По мнению автора, операция «Висла» стала решающим шагом в преодолении украинского подполья и ликвидации самобытности украинского национального меньшинства.

Ключевые слова: национальное меньшинство, Польша, переселение, украинцы, операция «Висла».

The International Regulation Question was a complicated problem, which was settled peculiarly by the totalitarian regimes. One of the common solution methods of this delicate problem by authorities became enforcing certain groups of citizens to emigration and migration. Foundations of modern almost mononational Poland was laid in the very first post-war years. The practical actions of the People's Republic of Poland authorities on settling the newly obtained territories and struggle against the Ukrainian underground is analysed In the article. On author's opinion, the operation Wisla (Vistula) became crucial in overcoming the Ukrainian underground and the Ukrainian national minority's original way of life liquidation.

Key words: national minorities, Poland, migration, Ukrainians, operation Wisla (Vistula).

У XXI століття Польська Республіка вступила майже мононаціональною країною. Так, за даними останнього перепису, українська спільнота становить тільки близько тридцяти тисяч осіб. Незначні чисельні показники мають євреї, литовці, німці та представники інших національностей. Окрім природного процесу асиміляції, добровільної міграції, ключовою константою виступають принципи та практичні дії влади в перші повоєнні роки з вирішення проблеми національних меншин. Разом із тим, ці складні й почасти драматичні

події спільної історії потребують ретельного вивчення та політичної оцінки. Особливий сюжет становлять події, пов'язані із повоєнним становленням державності у поляків.

Із наближенням Червоної Армії до польських теренів набувала актуальності проблема міжнаціонального врегулювання. Взимку 1943-1944 року польське підпілля, головним чином Армія крайова, взяло під свій контроль терени Закерзоння, до яких входили: Лемківщина, Надсяння, Холмщина, Підляшся. Саме цю лінію запропонував ще у

1920 році міністр закордонних справ Англії лорд Керзон ленінському урядові як межу для припинення наступу Червоної Армії. У вересні 1944 року вона і справді стала прикордонною. Патріотично налаштовані українці, а також їхні родини, зазнавали фізичного терору. Від решти населення вимагалось продемонструвати беззастережну лояльність. У свою чергу, до негативних українсько-польських моментів відносяться окремі насильницькі акції українського підпілля стосовно польського населення.

Влітку 1944 року М. Хрущов зробив спробу приєднати до території УРСР Підляшшя, Холмщину, Надсяння. Кремль відкинув ці пропозиції. З санкції Сталіна 9 вересня 1944 року в Любліні між урядом УРСР і Польським Комітетом Національного Визволення було підписано Угоду про евакуацію українського населення з території Польщі та польських громадян із території УРСР. За уповноваженням Уряду УРСР її підписав Голова Раднаркому УРСР М. Хрущов, за уповноваженням ПКНВ – Голова Комітету Е. Осубка-Моравський. Угодою було передбачено переселення на територію УРСР усіх українців, які проживали в Холмському, Грубешівському, Томашівському, Любачівському, Ярославському, Перемишльському, Лесківському, Замостівському, Красноставському, Білгорайському, Влодавському повітах [2, с. 166-167]. Це стосувалося також інших районів Польщі, де були українці, які б побажали переселитися з території Польщі до України, а також евакуації до Польщі всіх поляків і євреїв, які перебували в польському громадянстві до 17 вересня 1939 року та мешкали в УРСР і які б виявили бажання переселитися на територію Польщі. В Угоді наголошувалося на тому, що евакуація є добровільною. Принцип добровільності майже відразу був знехтуваний підписантами угоди. Страшна нелюдська ситуація довкола того спричинила трагедії в тисячах українських і польських сімей.

На початку листопада 1944 року перші транспорти з українським населенням прибули з Польщі до УРСР (переважно до південних та східних областей), а в грудні того самого року – перші транспорти з польським населенням із території УРСР до Польщі. З початком зими кількість бажаючих виїхати з обох сторін значно скоротилася. Основною причиною цього було те, що Люблінська угода не викликала захоплення українського і польського населення. Через це довелось неодноразово змінювати і відсувати терміни завершення переселенської акції, а з кінця літа – початку осені 1945 року перейти до застосування винятково примусових заходів щодо переселенців. У середині 1945 року під загрозу було поставлено всю переселенську акцію: до 3 вересня 1945 року з Польщі було виселено 22123 українців, що складало набагато менше осіб, які були намічені для переселення. Тому, 6 липня 1945 року в Москві уряд СРСР і Тимчасовий уряд національної єдності (ТУНЄ)

Польської Республіки підписали Угоду, якою передбачалася евакуація з території Польщі до СРСР українського, білоруського і російського населення, яке мешкало поза територією, охоплену діяльністю переселенських комісій, створених на підставі Угоди від 9 вересня 1944 року. А наступного року постало питання і про переселення до Польщі, крім польського населення західних областей УРСР, тих колишніх польських громадян, які на підставі постанов Раднаркому СРСР від 5 квітня і 11 липня 1944 року приїхали на територію України зі східних областей Росії. Українське і польське збройне підпілля доклало чималих зусиль, аби перешкодити примусовому переселенню громадян із підконтрольних теренів [2, с. 168].

Після підписання між Радянським Союзом і Польщею Договору про радянсько-польський державний кордон від 16 серпня 1945 року, а також посилення у зв'язку з цим заходів сталінського режиму щодо переселень, опір з боку польського збройного підпілля згас. До кінця 1945 року підпільні структури Армії крайової в Західній Україні фактично припинили існування, хоча, як засвідчують архівні документи, арешти діячів польського підпілля тривали ще і в 1946 році.

Цілковито по-іншому вплинуло підписання Договору про радянсько-польський державний кордон на характер опору переселенням із боку ОУН-УПА [5, с. 58]. Розпочате у вересні 1945 року польським урядом загальне примусове виселення українців із території Польщі до УРСР Військом польським призвело до активізації протидії. Ця протидія визріла не в один день і не за чімих суб'єктивними бажаннями. Справа в тому, що шовіністично налаштовані керівники тодішньої Польщі дозволили міліції, а також окремим озброєним групам цивільного польського населення «стимулювати» виїзд українського населення до СРСР. «На початку переселення до СРСР, – зауважував польський історик З. Ковалевський, – мало, до певної міри, добровільний характер. Виїжджали елементи малосвідомі («москвофільські») і прокомуністичні. Однак незабаром українських селян почали змушувати до еміграції за допомогою страхітливого терору». Саме ця ситуація вирішальним чином і вплинула на рішення керівників УПА взяти під захист українське населення. Наприкінці березня 1945 року Головний провід ОУН виділив Закерзоння в окремий організаційний край, провідником якого було призначено Я. Старуха («Стяга»), заступником В. Галасу («Орлана»), керівником Служби безпеки (СБ) П. Федоріва («Дальничка»), а командиром УПА – М. Онишкевича («Ореста»). Серед найбільш відомих керівників підрозділів УПА були Я. Коцьолка («Криляч»), П. Миколенко («Байда»), М. Дуда («Громенко»), Р. Грубельський («Бродич»), В. Шишканець («Бір»), В. Щигельський («Бурлака»). УПА розгортала свою діяльність у Закерзонському краї в той момент, коли польська прокомуністична влада почала розправу зі своїми політичними супротивниками, тобто антикомуністично і

антимосковськи налаштованими діячами і структурами. Зокрема, розпочалися переслідування діячів Армії крайової, що мало наслідком створення підпільної організації Армії крайової «Воля і Незалежність» (WiH). Така ситуація надавала шанс для створення альянсу антикомуністичних польських і українських сил. У червні 1945 року польське підпільне керівництво звернулось до ОУН на Закарпатті з листом, в якому зазначалося: «...Ми не будемо сьогодні розбиратися в тому, хто став винуватцем того, що ми опинилися у ворожих таборах... Сьогодні про це треба забути... Ми закликаємо вас об'єднати і згуртувати ваші сили з нашими для спільної боротьби». Тоді не вдалося досягти повноцінної домовленості між двома антикомуністичними підпіллями. Таке порозуміння було досягнуто лише в низових структурах польського збройного підпілля і УПА на Підляшші, Ряшівщині, південно-східній Люблінщині. На найвищому рівні ці контакти не було закріплено, що й породжувало криваві ексцеси: польське і українське підпілля протистояли одне одному.

Необхідно визнати, що дії УПА стимулювали каральні операції польської влади проти потенційних «націоналістів», до яких вона легко зараховувала мешканців фактично кожного українського села. Вкотре (як це вже було в історії) розпочалося жорстоке польсько-українське протистояння. УПА, вважаючи територію Лемківщини, Надсяння, Холмщини та Підляшшя, що залишилась у кордонах польської держави, споконвічною українською етнічною територією, виступала на захист прав і життя місцевого автохтонного українського населення. Насамперед її загони почали знищувати переселенські комісії, польських військових, а також спалювати села, з яких було виселено українців і куди заселили поляків. Польська офіційна влада, підтримувана з Москви, займала цілком протилежну позицію, вважаючи власні насильницькі акції цілком логічними проти «бандитських» дій УПА. На території Польщі, як згодом і в УРСР, була заборонена діяльність греко-католицької церкви. Проте всі заходи польських і радянських каральних органів та регулярного війська, спрямовані на боротьбу з УПА, не дали в 1945-1946 роках бажаних наслідків. Розбиті по кілька разів сотні відновлювалися знову, знаходячи допомогу і підтримку в селах у мешканців, які симпатизували УПА. Залучення війська до переселенської акції не забезпечило цілковитої депортації всіх українців. Далеко не повні дані свідчать, що в кінці 1946 року на південно-східних територіях Польщі ще мешкало близько 200 тисяч осіб української національності. Для влади це означало, що українська проблема не розв'язана. Більшість українського населення не бажала добровільно-примусово покидати прадідівські землі. На теренах, заселених українцями, активно діяло підпілля УПА на чолі з Мирославом Онішкевичем (Орест). Так, його загони провели

27-28 травня 1946 року в Грубешові вдало операцію проти регулярних підрозділів Червоної Армії та польських сил безпеки.

«Остаточне розв'язання» розпочалося з того, що у січні 1947 року військові відділи на території південно-східних воєводств одержали наказ скласти списки українських сімей, що не переселилися у 1944-1946 роках. Заступник начальника Генштабу Стефан Моссор запропонував план переселення українців на західні землі, що за рішенням Потсдамської конференції відійшли від Німеччини до Польщі. Йдеться про так звані повернуті землі, тобто про Південну Пруссію та Сілезію. Саме на цих землях українці повинні були асимілюватись поляками. 28 квітня 1947 року розпочалася операція «Вісла» [4, с. 57]. Рішення про проведення операції було ухвалено у Москві в лютому 1947 року, а її план за дорученням Л. Берії і Г. Маленкова підготував нарком внутрішніх справ УРСР С. Савченко. Вже в березні 1947 року відповідну ухвалу прийняло Політбюро ЦК ППР, а по тому і Комітет громадської безпеки. Ця обставина дає підстави припустити, що вбивство «вояками УПА» 28 березня 1947 року заступника міністра національної оборони Польщі генерала Кароля Сверчевського [1, с. 310] зовсім не мало такого фатального значення для розгортання операції «Вісла», як це вважалося раніше (немає ще повного переконання, що загибель генерала була пов'язана саме з діями УПА). Українців під приводом того, що вони є опорою УПА, насильно виселили на північні та західні землі Польщі. Операція «Вісла» проводилася військом – 5 дивізіями піхоти, 1 дивізією КВБ (корпусу внутрішньої безпеки) та 3 додатковими полками (піхотний, самохідний і саперний) – разом 7 дивізій. Всього в цій акції брали участь 20 тисяч польських вояків, не беручи до уваги відділів місцевої міліції, органів безпеки і прикордонників. Загальне керівництво здійснював генерал С. Моссор. Радянське командування перекинуло із Львівської області одну танкову дивізію, спеціальні протипартизанські загони і заблокувало прикордонними військами українсько-польський кордон. Чехи виставили спеціальну оперативну групу, надали полякам транспорт, щоб їхні частини могли швидше пересуватися.

Українські села методично знищували: палили приватні будівлі, руйнували церкви, інші пам'ятки культури. Тільки на Лемківщині було спалено понад сто храмів. Ліквідовувалися топоніми, що свідчили про колишнє автохтонне населення [3, с. 549]. Ще у квітні 1947 року Політбюро ЦК ППР ухвалило створити для остраху непокірних концтабір у Явожно. Тут було ув'язнено 3870 осіб, у тому числі 700 жінок, 27 греко-католицьких та православних священників. За час функціонування концтабору (травень 1947 – січень 1949 року) загинуло понад 160 в'язнів. Формально акція «Вісла» завершилась у липні 1947 року. Однак переселення продовжувалось у серпні-вересні та навіть у жовтні 1947 року.

Окремі особи, тимчасово затримані або відлучені від своїх родин, приїздили на нове місце мешкання ще в січні 1948 року. Останньою групою переселенців стали 32 родини, переселені між січнем-квітнем 1950 року з повіту Новий Торг до Щецінського воєводства. Це були родини, які не одержали дозволу на перебування в прикордонній смузі, в основному змішані подружжя. Депортація українського населення позбавила боротьбу УПА в Закерзонському краї основної мети – збройного захисту цього населення. Ось чому головнокомандувач УПА Роман Шухевич (Тарас Чупринка) віддав наказ припинити там боротьбу. За новими уточненими даними, із Закерзоння примусово було виселено 483 808 етнічних українців (3 серпня 1990 року Сенат Республіки Польща прийняв спеціальну заяву, в якій дав політичну і моральну оцінку акції «Вісла» як таку, що притаманна тоталітарним режимам, а президент Александр Квасневський у 2002 році вибачився перед українцями за дії тодішньої комуністичної влади).

Необхідно зазначити, що впродовж перших повоєнних років ОУН-УПА та АК намагалися встановити контакти і займалися пошуком альтернатив протистоянню. Зрозуміло, що пошук шляхів до порозуміння між поляками та українцями певною мірою спричинила ситуація, яка склалася наприкінці 1944 – на початку 1945 років. Про те, що представники з обох боків намагалися знайти шляхи до примирення, свідчить факт зустрічі в жовтні 1945 року в селі Великий Кут представника АК генерала Сальського з «Енеєм» (Петром Олійником) – керівником південної групи УПА. Метою зустрічі було погодження питання спільної боротьби з радянською владою. Дійти остаточної згоди тоді не вдалося. Заарештований радянськими спецслужбами керівник політичної референтури Борщівського районного проводу ОУН «Бий» (В. Шморгун) на допиті в березні 1946 року свідчив про те, що серед членів організації розповсюджено інформацію закордонного бюро Центрального проводу про домовленість між АК та ОУН про припинення взаємної боротьби. Обидва підпільні угруповання активно протидіяли переселенню поляків з українських земель і українців з польських. Отже, бажання мирних стосунків у один із найбільш складних періодів історії було притаманне підпільно-повстанському руху з обох боків.

Окрім українців, депортації зазнали і представники інших національностей. Так, на Білосточчині нараховувалося близько 150 тисяч білорусів православного віросповідання і 200 тисяч католицького. На Сувалщині мешкало кілька тисяч литовців. Ще 9 вересня 1944 року тимчасовий польський уряд і керівництво СРСР та БРСР уклали угоду про обмін населенням. Аналогічний договір було підписано 22 вересня 1944 року з литовським керівництвом. Білоруське та литовське населення, стосовно якого офіційно діяв принцип добровільності щодо переселення із

Польщі, опинилося в дещо кращій ситуації, ніж українці. Все ж частина білорусів (декілька десятків тисяч) змушена була залишити рідні домівки під тиском польських підпільних та партизанських угруповань, що спалювали їхні будинки. Бажаючи уникнути переселення, певна частина українців, білорусів, литовців та німців декларувала себе поляками. У складній ситуації опинилися і євреї. Лиш невеликій частині євреїв вдалося пережити фашистську окупацію. Окрім того, їх активно переселяли до Польщі із Західної України та Білорусії. У повоєнній Польщі були досить сильними антисемітські настрої. До певної міри проблема була в тому, що в міжвоєнний період багато євреїв були пов'язані з комуністичним рухом, відійшли від своєї національності та юдейської релігії. Зі вступом Червоної Армії до Польщі багато їх посіли високі позиції в уряді й апараті безпеки. Дії цих апаратників опиралися на ідеї міжнародного комуністичного руху, що прагнув підпорядкувати дедалі нові країни, в тому числі й Польщу. Однак, багато простих громадян надавали їхнім діям національного забарвлення. Упродовж 1944-1947 років у Жешові, Кракові, Кельцях відбулися єврейські погроми – було вбито близько 2 тисяч євреїв. Це спровокувало еміграцію (63 тисячі) євреїв до Палестини і США. Фізичний і моральний терор представників інших національностей, підтримуваний владою і заохочуваний із Москви, сприяв тому, що Польська Народна Республіка перетворювалася на державу з національно однорідним населенням.

Був і зворотний потік переселенців. Із територій, що раніше належали другій Речі Посполитій, переселилося близько двох мільйонів поляків. Окрім того, впродовж 1945-1950 років із глибинних районів СРСР було переселено до Польщі близько 250 тисяч поляків та євреїв (при тому, що в радянській глибинці залишилося на подальше проживання понад 1,5 мільйона колишніх громадян Польщі). Поверталися додому поляки із Заходу – переважно вивезені на роботи до Німеччини (близько 2 мільйонів). Повернулося також близько 200 тисяч довоєнних трудових емігрантів із Франції та Бельгії.

Новоприбулим населенням влада досить активно заселяла колишні німецькі терени. Ще до зайняття цих територій Червоною Армією значна частина місцевих жителів (близько 4 мільйонів) покинула свої домівки і перебралася на захід від Одери та Ниси Лужицької [4, с. 193]. Для німців, що не вибралися з рідних домівок, було облаштовано табори, з яких найбільш недобру славу отримав Ламбіновіце. Уже впродовж 1945 року територію Польщі добровільно або під примусом покинуло близько 800 тисяч німців. Акцією примусу, яку здійснювала друга армія Війська польського, керував генерал Кароль Шверчевський. Упродовж 1946-1947 років до радянської та британської зони контролю було переселено ще близько двох мільйонів німців. У

1950 році в рамках програми возз'єднання родин до Німецької Демократичної Республіки з Польської Народної Республіки відбулося переселення 60 тисяч осіб, а в 1951-1954 роках виїхало понад 15 тисяч німців.

Таким чином, влада ПНР вдалася до випробуваних тоталітарними режимами засобів

вирішення проблем, пов'язаних із забезпеченням прав національних меншин (немає народу – немає проблеми). Характерно, що поруч із українцями, німцями, євреями, білорусами, литовцями від радянського режиму потерпали і поляки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дыбковская А., Жарын М., Жарын Я. История Польши с древнейших времен до наших дней. – Варшава, 1995.
2. Дильонгова Г. Історія Польщі 1795-1990. – К., 2007.
3. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. – Львів, 2002.
4. Sierpowski S. Historia najnowsza (1918-1996). Podrecznik dla szkoły podstawowej. – Warszawa, 1996.
5. Sowa A. Od Drugiej do Trzeciej Rzeczypospolitej (1945-2001) / Wielka historia Polski. – Т. 10. – Kraków, 2001.

Рецензенти: д.і.н., проф. В.М. Дарієнко;
к.і.н., доц. Т.М. Пронь.

© С.Г. Сінкевич, 2009

Надійшла до редколегії 08.10.2009 р.